

2013 *Year of Saints*
CYRIL AND
METHODIUS

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

CYRIL AND METHODIUS:
BYZANTIUM AND THE WORLD
OF THE SLAVS

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΣ:
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ
ΤΩΝ ΣΛΑΒΩΝ

28-30 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2015

2013 Έτος Αγίων
ΚΥΡΙΛΛΟΥ &
ΜΕΘΟΔΙΟΥ

CITY OF THESSALONIKI

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΕΙΟΥ

MUSEUM
OF BYZANTINE
CULTURE

ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΠΟΛΙΤΕΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΥ
ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΥ

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
CYRIL AND METHODIUS:
BYZANTIUM
AND THE WORLD OF THE SLAVS
THESSALONIKI 2015

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

MUSEUM
OF BYZANTINE
CULTURE

ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
ΧΡΟΝΟΜΙΑΣ
ΚΥΡΙΑΛΟΥ
ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΥ

2013 Year of Saints
CYRIL AND
METHODIUS

ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΚΑΙ ΣΛΑΒΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

BYZANTIUM
AND THE SLAVIC WORLD

ΤΟ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΟ “ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ” ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ^{1*}

Β. Κ. Κατσαρός

Τα θεμελιώδη κείμενα των «Βίων» Κυρίλλου και Μεθοδίου² προσφέρονται ακόμη σε ορισμένα σημεία «τα οποία», κατά την άποψη του καθηγητού Αιμιλίου Ταχιάου, «πιστεύεται ότι παρέχουν περιθώρια για περαιτέρω έρευνα και εμβάθυνση στο τεράστιο αυτό θέμα»³ και νομιμοποιούμεθα, όταν «μπορούμε ν’ αναμένουμε σημαντικές ερμηνευτικές προτάσεις»⁴.

Πράγματι, τα ζητήματα που ανακύπτουν από τις βασικές πηγές – που είναι τα κείμενα των «Βίων» – είναι πολλά και οι λύσεις που προτάθηκαν ή προτείνονται συμβαδίζουν με τις οπτικές των ερευνητών, όταν ανακαλύπτουν κάποιες αντινομίες και προσπαθούν να συμπληρώσουν τα κενά με φανταστικές συνδέσεις. Τα παραδείγματα είναι πολλά και ο τόπος και ο χρόνος δεν επιτρέπει να αναφερθούμε σ’ αυτά. Κάθε φορά που εμφανίζεται ένα

1 * Το κείμενο δημοσιεύεται όπως ανακοινώθηκε. Προστέθηκε μόνο η απαραίτητη ad hoc βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

2 Για την παράδοση των κειμένων των δύο Βίων (χειρόγραφα, εκδόσεις και μεταφράσεις), βλ. τώρα Αντωνίου-Αιμιλίου Ν. Ταχιάου, *Κυρίλλος και Μεθόδιος. Οι αρχαιότερες βιογραφίες των Θεσσαλονικέων εκπολιτιστών των Σλάβων, Θεσσαλονίκη 2008*, σ. 34-44, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Το έργο του καθηγητή Αντ.-Αιμ. Ταχιάου, έργο ζωής που συνίσταται στην πιο έγκυρη μετάφραση των παλαιοσλαβικών κειμένων και στον εξαντλητικό σχολιασμό τους, αποτελεί βασικό βοήθημα για τον ερευνητή συναφών ζητημάτων. Στις παραπομπές χρησιμοποιώ στο εξής τη συντόμευση «Βίος», όταν γίνεται παραπομπή στην ελληνική μετάφραση του κειμένου και «Βίος, Σημειώσεις», όταν γίνεται παραπομπή στα συνοδευτικά σχόλια του καθηγητή Αντ.-Αιμ. Ταχιάου.

3 Βλ. Αντωνίου-Αιμιλίου Ν. Ταχιάου, «Το μήνυμα της κληρονομιάς των Αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου στον κόσμο των Σλάβων», στον τόμο *Βυζάντιο, Σλάβοι, Άγιον Όρος. Αναδρομή σε αμοιβαίες σχέσεις και επιδράσεις*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 142.

4 Ό.π., σ. 147.

ερώτημα και οι απαντήσεις είναι διαφορετικές, ανακύπτει ένας ευρύτερος προβληματισμός. Π.χ.:

α) Μόνασε ο Κωνσταντίνος, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι⁵, χρησιμοποιώντας τις αναφορές εκείνες του «Βίου» του που μιλούν για αναχώρηση, προσευχή και ενασχόληση μόνο με τα βιβλία του⁶ (μάλιστα, αρκετοί ερευνητές θεωρούν ότι υπήρξε μοναχός στη Μονή Στενού⁷ ή στη Μονή Πολυχρονίου⁸ ή, απροσδιόριστα, αλλού), κατ' αντίθεση με τη ρητή μαρτυρία του κειμένου ότι έλαβε το «αγγελικό σχήμα» του μοναχού πενήντα μέρες πριν να εκδημήσει;⁹

β) Ανακάλυψε ο Κωνσταντίνος το Σλαβικό αλφάβητο ή βρήκε ένα υποτυπώδες αλφάβητο, τα λεγόμενα «ρωσικά γράμματα»¹⁰, στην Κριμαία; Αν ισχύει η δεύτερη εκδοχή, τότε πρέπει

5 Βλ. Βίος, σ. 59 (κεφ. 7) και Βίος, Σημειώσεις, σ. 107, σημ. 6. Δεν είναι ανεξήγητο φαινόμενο η επίσκεψη του Κωνσταντίνου σε μονή που μόναζε ο αδελφός του Μεθόδιος, χωρίς ο ίδιος να φέρει το σχήμα του μοναχού. Πρβλ. την αμφιταλάντευση του Αντ.-Αιμ. Ταχιάου, Βίος, Σημειώσεις, σ. 162, σημ. 13: «παράνομη του Κυρίλλου, ως λαϊκού ακόμη, στο μοναστήρι του Ολύμπου».

6 Βλ. Βίος, σ. 59 (κεφ. 7): «Αφού πήγε στον Όλυμπο, στον αδελφό του Μεθόδιο, άρχισε να ζει [εκεί] και να προσεύχεται αδιαλείπτως στον Θεό, ασχολούμενος μόνο με τα βιβλία». Βλ. και Βίος, Σημειώσεις, σ. 106-107, σημ. 4-6.

7 Ο Fr. Dvornik (Les légendes de Cyrille et de Méthode vues de Byzance [Byzantinoslavica Supplementa, I], Praha 1933, σ. 70-71) πιστεύει ότι ο Κωνσταντίνος πήγε στο μοναστήρι, το οποίο και ταύτισε με τη Μονή του Κλειδίου. Οι J. Osborn (Medieval Wall-paintings in the Lower Church of San Clemente, Rome - New York - London 1984, σ. 170-205) και J. Krüger ("Grab und Verehrung Kyrills in S. Clemente in Rom", *Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodius und Kyrillos*, επιμ. E. Konstantinow, Münsterschwarzach 1990, σ. 113-117) ταυτίζουν τη μορφή του Κωνσταντίνου με εκείνη του μοναχού που εικονίζεται στην *Εις Άδου Κάθοδο* του Χριστού στον ναό του Αγίου Κλήμεντος στη Ρώμη, παρά την άποψη του L. E. Boyle ("The Fate of the Remains of St. Cyril", *Cirillo e Metodio i Santi Apostoli degli Slavi*, Roma 1964, σ. 160-168 του ίδιου, "The Site of the Tomb of St. Cyril in the Lower Basilica of San Clemente, Rome", *Christianity Among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius* [Orientalia Christiana Analecta, 231], επιμ. E. G. Farrugia, R. F. Taft, G. K. Piovesana, Roma 1988, σ. 75-82), ο οποίος δεν δέχεται την άποψη αυτή. Σε κάθε περίπτωση αποδοχής των απόψεων των δύο προαναφερομένων μελετητών, η απεικόνιση έπεται χρονικώς του θανάτου του Κωνσταντίνου. Ο Αντ.-Αιμ. Ταχιάος (Βίος, Σημειώσεις, σ. 102) φαίνεται να ασπάζεται την άποψη ότι ο Κωνσταντίνος «κλείστηκε σε μοναστήρι» και θεωρεί ότι η άποψη του Osborn «ως προς την ταύτιση του Κυρίλλου με τον εικονιζόμενο μοναχό (κληρικό); στην τοιχογραφία που απεικονίζει την *Εις Άδου Κάθοδο* του Χριστού» (Osborn, ό.π., σ. 166) είναι αρκετά πειστική. Για την προβληματική, επίσης, αν ο Κωνσταντίνος έγινε ή όχι κληρικός, βλ. Αντ.-Αιμ. Ταχιάου, Βίος, Σημειώσεις, σ. 100, 162, σημ. 13. Το κείμενο, όμως, του Βίου αναφέρεται σε σχέδιο προτάσεως («αλλά, αφού τον κείρουμε κληρικό, να του αναθέσουμε κάποια υπηρεσία», Βίος, σ. 52) και όχι στην υποχρεωτική πραγματοποίησή του.

8 Βίος Μεθόδιου, σ. 197 (κεφ. 4): «και τον κατέστησαν ηγούμενο στο μοναστήρι που ονομάζεται Πολυχρονίου». Το κείμενο αναφέρεται στον Μεθόδιο (βλ. και Αντ.-Αιμ. Ταχιάου, Βίος, Σημειώσεις, σ. 221-223). Παρά τη σύγχυση που επικρατεί για την ταύτιση της Μονής Πολυχρονίου, από πουθενά δεν προκύπτει ότι και ο Κωνσταντίνος μόνασε σ' αυτήν τη μονή.

9 Βίος, σ. 89 (κεφ. 18): «Την επαύριον περιβλήθηκε το ιερό μοναχικό σχήμα και, αφού προσέλαβε φως στο φως, έλαβε και το όνομα Κύριλλος. Με αυτό το σχήμα πέρασε πενήντα ημέρες και, όταν έφτασε ο χρόνος να αναπαυθεί και να περάσει στην αιώνια ζωή...». Είναι το χρονικό διάστημα των πενήντα τελευταίων ημερών που διήνυσε βίο μοναχού ο πρώην Κωνσταντίνος.

10 Βλ. Αντ.-Αιμ. N. Ταχιάου, «Τα 'ρωσικά γράμματα' εις τον 'βίον' του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου», *Θεολογικόν Συμπόσιον. Χαριστήριον εις τον καθηγητήν Π. Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1967*, σ. 302-305. Βλ. και Βίος, σ. 61 (κεφ. 8): «Εδώ βρήκε Ευαγγέλιο και Ψαλτήριο, γραμμένα με ρωσικά γράμ-

να αναζητηθεί διαφορετική ερμηνεία στο φαινόμενο του πολυδιαφημισμένου «Φωτισμού των Σλάβων».

Κάποτε οι ερευνητές επιδιώκουν να εξάρουν ορισμένα σημεία με βάση ένα πλαίσιο που χαράσσεται ερήμην της ιστορικής πραγματικότητας¹¹, έστω κι αν η αφετηρία της σκέψης τους εντοπίζεται σε ιστορικά ίχνη. Ένα τέτοιο μεγάλο ζήτημα που δεν έχει, κατά τη γνώμη μου, ερμηνευτεί ικανοποιητικά είναι το ζήτημα που τίθεται στο πλαίσιο των ορίων αυτής της ανακοίνωσης.

Είναι το γενικό ζήτημα της μετάφρασης των κειμένων από τα Ελληνικά στα Σλαβικά, ο χρόνος, ο τόπος και οι συνθήκες που συνελήφθη και πραγματοποιήθηκε το σπουδαίο αυτό έργο. Το ζήτημα αυτό δεν αντιμετωπίζεται με ευκαιριακές λύσεις του τύπου των μοναστηριακών απομακρυσμένων από το κέντρο του Βυζαντίου «σκριπτορίων», αφού η «μετάφραση» ως ένα μεγάλο σχέδιο λειτουργίας δεν μπορεί να νοηθεί ως απλή δραστηριότητα που συντελείται σ' έναν μεμονωμένο χώρο, αλλά ως οργανωμένο σύστημα παιδείας που ασκείται κάτω από όρους διαφορετικούς από εκείνους που θεωρήθηκαν ως τις μέρες μας πιο πιθανοί.

Είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός, ότι ο Κωνσταντίνος με τον τίτλο του «φιλοσόφου»¹², που αντιπροσωπεύει μια καθολική αποδοχή από το κοινωνικό σύνολο των ανθρώπων των γραμμάτων της εποχής, δεν είναι αποκομμένος από το οργανωμένο σύστημα ανώτατης εκπαίδευσης του καιρού του¹³, ένα σύστημα που η πρόσληψή του από την εποχή του Fr. Dvornik έχει διαφοροποιηθεί. Η εποχή, κατά την οποία πιστευόταν ότι ο πατριάρχης Φώτιος και η λεγόμενη «Πατριαρχική Σχολή» ήταν το κέντρο της ανώτατης εκπαίδευσης του Βυζαντίου έχει παρέλθει¹⁴, αφού τώρα γνωρίζουμε ότι η οργάνωση ενός τέτοιου ιδρύματος

ματα, συνάντησε δε και άνθρωπο που μιλούσε αυτή τη γλώσσα...». Βλ. και Βίος, Σημειώσεις, σ. 111, σημ. 12, όπου και η όλη προβληματική και η σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Αντ.-Αιμ. Ν. Ταχιάος, Βυζάντιο – Σλάβοι – Άγιον Όρος, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 151-153.

11 Π.χ. το ζήτημα της καταγωγής και της εκμάθησης της σλαβικής γλώσσας από τους δύο αδελφούς (βλ. Α.-Ε. Tachiaos, Cyril and Methodius of Thessalonica. The Acculturation of the Slavs, New York 2001, σ. 19, 162. Βλ. του ίδιου, Βίος, Σημειώσεις, σ. 116, σημ. 8. Βλ. και Φ. Μάλγκουδης, Ελληνισμός και σλαβικός κόσμος, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 127-136). Βλ., επίσης, Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία, Β' 610-867, Αθήναι 1981, σ. 219 και σημ. 1.

12 Ο τίτλος του «φιλοσόφου» δεν αποδίδεται τυχαία στους λογίους-φορείς του. Μετεξελίσσεται στον τίτλο του «υπάτου των φιλοσόφων» και υποδηλώνει το ανώτατο μορφωτικό επίπεδο που κατέχουν οι καθηγητές, οι οποίοι συνδέονται με κάποια συστήματα παροχής ανώτατης παιδείας στο Βυζάντιο, κυρίως από τον 9^ο αιώνα και εξής. Βλ. Ihor Ševčenko, "The Definition of Philosophy in the Life of St. Constantine", Harvard University Press 1956, σ. 449-457. Βλ., επίσης, Fr. Dölger, "Zur Bedeutung von φιλόσοφος und φιλοσοφία in byzantinischer Zeit", *Τεσσαρακονταετηρίς Θεοφίλου Βορέα*, τόμ. Α', Αθήνα 1940, σ. 125-136 (= ανατ. στον τόμο Fr. Dölger, Byzanz und die europäische Städtenwelt, Darmstadt 1964, σ. 197-208).

13 Βλ. Fr. Dvornik, "La carrière universitaire de Constantin le philosophe", *Byzantinoslavica* 3 (1931) 59-67. Του ίδιου, Byzantine Missions among the Slavs: S.S. Constantine – Cyril and Methodius, Rutgers University Press 1970, σ. 55-72.

14 Βλ. Fr. Dvornik, "Photius et la réorganisation de l'Académie Patriarcale", *Mélanges Paul Peeters*, τόμ.

ήταν υπόθεση της πολιτείας και ότι η ανάμειξη του Φωτίου στο λεγόμενο «Πανεπιστήμιο του Καίσαρα Βάρδα»¹⁵ ήταν ανύπαρκτη. Μια από τις μεγαλύτερες μορφές των σοφών προσωπικοτήτων του 9^{ου} αιώνα, όπως ήταν ο Κωνσταντίνος, δεν ήταν δυνατόν να φτάσει στον ύψιστο βαθμό του διδασκαλικού αξιώματος παρά μόνο σ' ένα οργανωμένο σύστημα παρεχόμενης παιδείας, από το οποίο το Κράτος και η Εκκλησία αντλούσαν τα ανώτερα στελέχη τους.

Ο Κωνσταντίνος, ο «Φιλόσοφος», ανήκει στη χορεία των μεγάλων προσωπικοτήτων του 9^{ου} αιώνα που υπηρέτησαν το Κράτος, προτού επιδιώξουν εκκλησιαστικά αξιώματα.

Ο Ιωάννης Γραμματικός¹⁶, ο Φώτιος¹⁷ ως κοσμικός και ο Λέων ο Φιλόσοφος¹⁸ είναι τα κλασικά παραδείγματα αυτού του επιπέδου κοσμικής δράσης. Ο πρώτος θα ήταν δάσκαλος των άλλων και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι όλοι τους υπηρέτησαν την πολιτική του κράτους στην ακμή της σταδιοδρομίας τους. Χρησιμοποιήθηκαν από το κράτος για την άσκηση της πολιτικής των αυτοκρατόρων. Είμαστε βέβαιοι ότι μετείχαν σε διπλωματικές αποστολές που απαιτούσαν ευφυΐα και γνώσεις αλλά και γλωσσομάθεια. Ο Κωνσταντίνος γνώριζε Εβραϊκά και Αραβικά¹⁹, όπως πιθανώς και ο προκάτοχός του Λέων ο Φιλόσοφος²⁰. Ασφαλώς, και Λατινικά για την επαφή τους με τη Δύση. Γνώριζε, επίσης, τη Σλαβική. Αυτού του είδους η κατάρτιση δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί παρά μόνο μέσα σ' ένα σύστημα ειδικής εκπαίδευσης ατόμων με ικανότητες που θα υπηρετούσαν μελλοντικά το κράτος στην άσκηση της Διπλωματίας²¹. Η διάκριση αυτού του συστήματος που επεδίωκε μια άλλου τύπου καριέρα, από εκείνη της εκκλησιαστικής ή μοναστικής σταδιοδρομίας διαφαίνεται στο Curriculum Vitae όλων των μεγάλων μορφών του 9^{ου} αιώνα, αλλά ιδιαίτερα στην περίπτωση

B', *Analecta Bollandiana* 68 (1950) 108κ.ε.

15 Αναλυτικά γ' αυτά τα θέματα και τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Β. Κατσαρός, Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 163-209.

16 Βλ. Paul Lemerle, Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10^ο αιώνα, μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 1981, σ. 124-127 και 372-374, σημ. 133-157.

17 Ό.π., σ. 160 και 392, σημ. 25, 27.

18 Ό.π., σ. 130-134 και 378, σημ. 11-26.

19 Βίος, σ. 55 (κεφ. 6). Στην ηλικία των 24 ετών ο Κωνσταντίνος αποστέλλεται στους Άραβες και συνομιλεί μαζί τους για θεολογικά ζητήματα. Για την αποστολή αυτή και τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Βίος, Σημειώσεις, σ. 103-104, σημ. 1. Ο Κωνσταντίνος έμαθε την εβραϊκή γλώσσα (βλ. Βίος, σ. 60 (κεφ. 8): «Τότε πήρε τον δρόμο του και, όταν έφτασε στη Χερσώνα, έμαθε εκεί την εβραϊκή γλώσσα και γραφή, και μετέφερε τα οκτώ μέρη της Γραμματικής [στην εβραϊκή], απέκτησε δε από αυτό ακόμη περισσότερη γνώση»). Βλ. ό.π., σ. 110, σημ. 9.

20 Βλ. P. Lemerle, ό.π., σ. 131.

21 Βλ. σχετικά Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, Το πολίτευμα και οι θεσμοί της βυζαντινής αυτοκρατορίας 324-1204. Κράτος, Διοίκηση, Οικονομία, Κοινωνία, Αθήνα 2004, σ. 220-223, όπου και η βασική βιβλιογραφία. Βλ., ακόμη, S. Lambakis – Maria Leontsini – T. Lounghis – Vasiliki Vlysidou, *Byzantine Diplomacy: A Seminar*, μτφρ. Norman Russel, Athens 2007.

του Κωνσταντίνου που παραμένει ένας κοσμικός αξιωματούχος μέχρι το τέλος της ζωής του, που τότε μόνο γίνεται μοναχός, όπως συμβαίνει και με πολλούς αυτοκράτορες του Βυζαντίου που λαμβάνουν το «θείο και αγγελικό σχήμα»²², διαισθανόμενοι το τέλος τους.

Η θεώρηση αυτή μπορεί να στηριχθεί σε δύο βασικούς πυλώνες:

α) στην αδιαμφισβήτητη κοσμική παιδεία του Κωνσταντίνου και

β) στην άμεση επαφή του με την αυτοκρατορική αυλή (επί Θεοκτίστου και Καίσαρα Βάρδα) μέχρι το τέλος της ζωής του. Ο ίδιος στον «Βίο» του ομολογεί: «Από εδώ και πέρα δεν θα είμαι υπηρέτης ούτε του αυτοκράτορα ούτε κανενός άλλου επί γης»²³.

Με άλλα λόγια, ο Κωνσταντίνος σταδιοδρόμησε στην υπηρεσία του Κράτους στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου, έφτασε στον ύψιστο βαθμό αναγνώρισης «κοσμικού διδασκάλου» (Φιλόσοφος) και δεν ήταν παρά ένας ικανότατος διπλωμάτης, όπως οι προγενέστεροι δάσκαλοί του Φώτιος²⁴ και Λέων ο Μαθηματικός²⁵. Οι αποστολές του δεν ήταν σχέδια της Εκκλησίας, όπως συνήθως υποστηρίζεται, αλλά εξυπηρετούσαν την εξωτερική πολιτική του Βυζαντινού αυτοκράτορα, τόσο στην Ανατολή, όσο και στη Δύση αλλά και προς τον Βορρά. Είναι φυσικό η αυλή του Βυζαντίου να ενδιαφέρεται να προσελκύσει τους Χαζάρους π.χ. από την επιρροή των αλλοθρήσκων της Ανατολής²⁶ ή να προσεταιριστεί τους «Ρώσους» της Κριμαίας²⁷ και, ασφαλώς, τα συμφέροντα της εξωτερικής του πολιτικής στη Δύση, όταν αδύναμοι γηγέτες, όπως ο Ραστισλάβος ή ο Κότσελ²⁸, απευθύνονται πάντα στον αυτοκράτορα

22 Η φόρμουλα «θείο και αγγελικό σχήμα» παραπέμπει στην κουρά και την ένταξη στον μοναχικό βίο. Βλ. σχετικά, Ακολουθία του μεγάλου και αγγελικού μοναχικού σχήματος [Λειτουργικά Βιβλία, Ι], έκδ. Ιεράς Βασιλικής και Σταυροπηγιακής Μονής Μαχαιρά, Λευκωσία-Κύπρος 2003.

23 Βίος, σ. 89 (κεφ. 18): Εννοείται η εξάρτηση του Κωνσταντίνου από την κοσμική εξουσία, την αυτοκρατορική αυλή.

24 Βλ. P. Lemerle, ό.π., σ. 156-157 και σ. 392, σημ. 7-15.

25 Παρά το γεγονός ότι δεν μνημονεύεται συμμετοχή του Λέοντος σε διπλωματικές αποστολές του Βυζαντίου προς τους Άραβες, η «εντυπωσιακή... αποστολή εις Βαγδάτην του Ιωάννου Γραμματικού» (βλ. Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία, τόμ. Β', σ. 204, σημ. 3) ως επικεφαλής της πρεσβείας του αυτοκράτορα Θεοφίλου προς τον χαλίφη Αι-Μα'μουν (βλ. P. Lemerle, ό.π., σ. 125 και 373-374, σημ. 145) και η πρόταση του Άραβα χαλίφη προς τον Βυζαντινό αυτοκράτορα να επιτρέψει στον Λέοντα να διδάξει στο Πανεπιστήμιο της Βαγδάτης (ό.π., σ. 131 και 378, σημ. 13) υποδηλώνει πιθανότατα την προσωπική επαφή του Λέοντα με τον Άραβα χαλίφη, ίσως ως συνοδού του Ιωάννη Γραμματικού στην πρεσβεία του έτους 830 (βλ. V. Katsaros, "Leo the Mathematician: His Literary Presence in Byzantium during the 9th Century", *Science in Western and Eastern Civilization in Carolingian Times*, επιμ. P. L. Butzer – D. Lohrmann, Basel 1993, σ. 383-398).

26 Για τον σκοπό αυτό ο Θεόφιλος οχύρωσε τη διάβαση του ποταμού Δον (περίπου το 840). Βλ. Gy. Moravcsik, "Beiträge zu der Vita des Slavenapostels Konstantin", *To Honor Roman Jakobson*, II, The Hague 1967, σ. 1373-1374. Πρβλ. Βίος, σ. 63 (κεφ. 9) και σ. 114, σημ. 8.

27 Βλ. Ihor Ševčenko, "The Date and Author of so-called Fragments of Toparcha Gothicus", *DOP* 25 (1971) 155-157. Βλ., επίσης, Βίος, σ. 47 (κεφ. 12) και σχόλια σ. 126-127, σημ. 2-5.

28 Βλ. και Βίος, σ. 80 (κεφ. 14) και σ. 82 (κεφ. 15)· πρβλ. Βίος, Σημειώσεις, σ. 130-135, όπου στις σημ. 2-10 παρατίθεται αναλυτική βιβλιογραφία για το ζήτημα της αποστολής των δύο αδελφών στη Μοραβία. Χρήσιμα για την ελληνική βιβλιογραφία είναι τα συνοπτικά έργα των Παναγ. Κ. Χρήστου

(και ποτέ στον πατριάρχη) του Βυζαντίου και ζητούν συνδρομή.

Η παλιά θεωρία του Dvornik για την ανάμειξη του Φωτίου στο «σχέδιο φωτισμού των Σλάβων», που επηρέασε και εξακολουθεί να επηρεάζει την έρευνα, φαίνεται να χλωμιάζει μπροστά στη βεβαιότητα ότι τέτοιου είδους προγράμματα ήταν υπόθεση της Αυλής²⁹. Τούτο είναι έκδηλο στον «Βίο» του Κωνσταντίνου, όπου ο πατριάρχης δεν φαίνεται πουθενά³⁰, ενώ ο αυτοκράτορας είναι «πανταχού παρών»³¹ στις εντολές και στις αναθέσεις διπλωματικών αποστολών στον Φιλόσοφο, ο οποίος παντού στο κείμενο αναφέρεται με αυτόν και κανέναν άλλο τίτλο³².

Η έκφραση του πνευματικού κόσμου του Χριστιανισμού αποτελούσε ασφαλώς δέλεαρ

(Κυρίλλος και Μεθόδιος οι Θεσσαλονικείς φωτιστάι των Σλάβων, Θεσσαλονίκη 1988) και Γιάννης Μαλιγκούδη (Η παρουσία του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στην Κεντρική Ευρώπη. Το εκπαιδευτικό έργο των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων, Θεσσαλονίκη 1997) κυρίως για την παρακολούθηση της πορείας των αδελφών Κωνσταντίνου και Μεθοδίου προς τη Μοραβία και τη Ρώμη.

29 Για το όλο ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής του Βυζαντίου, βλ. Βίος, Σημειώσεις, σ. 159, σημ. 4. Βλ., επίσης, Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, Γιατί το Βυζάντιο, Αθήνα 2009, σ. 185-186.

30 Η αναφορά, μόνο μια φορά [βλ. Βίος, σ. 51 (κεφ. 4)], του μετέπειτα Πατριάρχου Φωτίου (πρβλ. P. Lemerle, ό.π., σ. 141 και 159) ως διδασκάλου του Κωνσταντίνου παραπέμπει σε εποχή που ο Φώτιος ως κοσμικός διέθετε «κύκλο» μαθητών, έστω ως διδάσκαλος που ποτέ δεν έφερε «τον τίτλο του καθηγητή σε δημόσια εκπαίδευση» (βλ. ό.π., σ. 160). Η άποψη του P. Lemerle ότι ο Φώτιος εργαζόταν «ανεξάρτητα από οποιαδήποτε διδακτική δραστηριότητα» (ό.π., σ. 174) αντιβαίνει προς τα λεγόμενα του ίδιου: «Όταν έμενα στο σπίτι μου, κολυμπούσα μέσα στην πιο τερπνή ευχαρίστηση, βλέποντας τον ζήλο εκείνων που σπούδαζαν (των *μανθανόντων*), τη ζέση εκείνων που έθεταν ερωτήσεις, την προθυμία εκείνων που απαντούσαν... Γιατί τέτοιος ήταν ο *χορός* που σχημάτιζε στο σπίτι μου» (ό.π., σ. 175). Ο P. Lemerle καταλήγει: «Ήταν ένα είδος ιδιωτικού κύκλου, ένας πνευματικός όμιλος ή ακαδημία, της οποίας ο Φώτιος ήταν η ψυχή, και το σπίτι του η έδρα της». Δεν αποτολμά να χαρακτηρίσει τον «κύκλο» Σχολή ούτε και τη συγγραφική δραστηριότητα του Φωτίου (το *Λεξικόν* και τη *Βιβλιοθήκη*) ως έργα προοριζόμενα για διδακτική χρήση. Ωστόσο, το συμπέρασμα είναι ότι ο Φώτιος «υποδηλώνει ότι *οι μαθηταί* ασχολούνταν {και} με κοσμικές επιστήμες» (ό.π., σ. 177). Όσο για την αναφορά του πατριάρχη Ιωάννου Γραμματικού (βλ. Βίος, σ. 53 (κεφ. 5), δεν δηλώνει τίποτα άλλο από τη σχέση του Κωνσταντίνου με έναν ακόμη από τους τρεις μεγάλους λογίους του 9^{ου} αι. (βλ. Δ. Γόνης, «Ο διάλογος του αγίου Κυρίλλου με τον πρώην πατριάρχη Ιωάννη τον Γραμματικό», *Επιστ. Επετ. Θεολ. Σχ. Πανεπ. Αθηνών*, τόμ. ΚΘ', *Τμητικόν αφιέρωμα εις Σάββαν Χ. Αγουριδην*, Αθήναι 1994, σ. 253-264).

31 Βλ. Βίος, σ. 52 (κεφ. 4): «πήγε στην αυτοκράτειρα και της είπε: 'αυτός ο νεαρός φιλόσοφος...'»· σ. 60 (κεφ. 8): «Τότε κάλεσε ο αυτοκράτορας τον Φιλόσοφο...»· σ. 80 (κεφ. 14): «έστειλε [γράμμα] στον αυτοκράτορα Μιχαήλ... ο αυτοκράτορας λοιπόν, αφού συγκάλεσε συμβούλιο, κάλεσε τον Κωνσταντίνο τον φιλόσοφο... ο αυτοκράτορας του απάντησε πάλι μαζί με τον Βάρδα, τον από μητέρα θείο του...»· σ. 89 (κεφ. 18): «Από εδώ και πέρα δεν θα είμαι υπηρέτης ούτε του αυτοκράτορα ούτε και κανενός άλλου επάνω στη γη...» – υπονοείται άρχοντας με εξουσία πάνω στη γη, προφανώς κοσμικού ηγεμόνα.

32 Μέτρηση 87 αναφορές στο κείμενο του «Βίου» με την προσωνημία φιλόσοφος να αποδίδεται στον Κωνσταντίνο. Για την κοσμική παιδεία του Κωνσταντίνου, βλ. Χ. Παπαγεωργίου, «Μη θεολογικές οπτικές και ενδιαφέροντα του Κωνσταντίνου 'φιλοσόφου', αδελφού Μεθοδίου», *Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν των αγίων ανταδελφών Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων, φωτιστών των Σλάβων*, Θεσσαλονίκη 10-15 Μαΐου 1985, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 351-357.

από τους ξένους προς τους Βυζαντινούς, αλλά το όνομα του Κωνσταντίνου, που συνδέθηκε με εκείνο του Κυρίλλου³³, ελάχιστα συνδέεται με το Πατριαρχείο. Απεναντίας, η παρουσία του συνδέεται με την κοσμική δράση του Φιλοσόφου, αφού και η καταξίωσή του ως αγίου συνέβη πέρα από τα όρια της επίγειας ζωής του. Ένας βαθιά μορφωμένος διδάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη δεν ήταν δυνατόν να μην έχει συλλάβει το δικό του προσωπικό εκπαιδευτικό όραμα που θεωρούσε απαραίτητο για την παιδεία των ανθρώπων που θα ήταν ικανοί να συνεχίσουν τις απαιτητικές υπηρεσίες του κράτους στο επίπεδο των επαφών με αλλόγλωσσους λαούς και διαφορετικούς πολιτισμούς.

Γι' αυτό ο Κωνσταντίνος συγκροτεί τη δική του «Σχολή» με την έγκριση του αυτοκράτορα. Η φράση «καὶ ἐκάθισεν ἐν τῷ Ἀποστόλῳ»³⁴, όπως και να ερμηνευτεί³⁵, σημαίνει ότι ο Κωνσταντίνος τοποθετήθηκε σ' έναν χώρο που συνδέεται παραδοσιακά με εκπαιδευτική διαδικασία, για να οργανώσει το δικό του διδακτικό πρόγραμμα, να εφαρμόσει τη διδακτική μέθοδο της προσέγγισης των αλλόγλωσσων λαών και να φέρει τους μαθητές του στο επίπεδο της ικανότητας να κατανοήσουν το όχημα της μετακένωσης του βυζαντινού πολιτισμού στους πολιτισμούς του «άλλου», όπως θα λέγαμε σήμερα.

Η ενότητα του «Βίου» που μας παρουσιάζει τις ασχολίες του Κωνσταντίνου στο συμβατικό «Σχολείο των Αγίων Αποστόλων»³⁶ δεν απηχεί την απόσυρσή του, όπως υποθέτουν ορισμένοι, στη μοναστική ησυχία – ανεξαρτήτως αν κατά διαστήματα επισκέπτεται τον αδελφό του για αναψυχή ή αν αργότερα τον θέλει ως συντροφιά στα ταξίδια του –, αλλά κρύβει πολύπλοκα

33 Το όνομα Κύριλλος προσαρτάται φυσικά πενήντα ημέρες πριν από τον θάνατό του κατά τη μοναχική μετονομασία του.

34 Βλ. Βίος, σ. 79 (κεφ. 13): «Ο Φιλόσοφος ήρθε στη βασιλεύουσα και αφού συναντήθηκε με τον αυτοκράτορα, ζούσε χωρίς ταράχη, στον ναό των Αγίων Αποστόλων». Η ελληνική απόδοση της φράσης «καθεζόμενος ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἀγίων Αποστόλων» αποτελεί μέγα πρόβλημα: α) αν η τοποθέτηση του Κωνσταντίνου ήταν στον ναό των Αγίων Αποστόλων εντός του Παλατιού (βλ. Fr. Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs*, S.S. Constantine-Cyril and Methodius, Rutgers University Press 1970, σ. 81) ή εκείνου που μαρτυρείται ως σχολείο και στον 12° αιώνα [βλ. R. Browning, "The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century", *Byzantion* 32 (1962) 176-177 (= var. repr., London 1977, x)· πρβλ. G. Doney, "Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople", *Transactions of the American Philosophical Society*, n.s. 47:6 (1957) 855-924] και β) αν ο Κωνσταντίνος ανέλαβε διδακτικά καθήκοντα σε υποτιθέμενο ανώτατο ίδρυμα κρατικού χαρακτήρα (βλ. επόμενη σημείωση). Οπωσδήποτε όμως κάποια σπουδαία υπηρεσία της αυλής θα προσέφερε στη νέα του θέση.

35 Βλ. P. Lemerle, ό.π., σ. 140-141 και σ. 382, σημ. 51-55. Β. Κατσαρός, Ιωάννης Κασταμονίτης, σ. 166-167, σημ. 23. Βίος, Σημειώσεις, σ. 129, σημ. 3. Η προσφορά ενός «καθίσματος» και μάλιστα στους χώρους ενός ναού εντός του περιβάλλοντος του βυζαντινού παλατιού, όπου ο Κωνσταντίνος θα έβρισκε την ησυχία του, απαλλασσόμενος από τις πρακτικές δυσκολίες και το βάρος των αποστολών, για να αφοσιωθεί στα δικά του προσωπικά ενδιαφέροντα, ίσως σημαίνει κάποια ωφέλιμότερη ενασχόληση για την αυτοκρατορική αυλή από τη μοναστική ιδιότητα που του αποδίδουν οι θεολογικές ερμηνείες περί μοναχικής ησυχίας και προσευχής.

36 Β. Κατσαρός, «Προδρομικοί 'θεσμοί' για την οργάνωση της ανώτερης εκπαίδευσης της εποχής των Κομνηνών από την προκομνηνεία περίοδο», στο *Η Αυτοκρατορία σε κρίση (·)· το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081), Πρακτικά Διεθνών Συνεδρίων IBE / EIE*, Αθήνα 2003, σ. 453-454, σημ. 59.

εποπτικά καθήκοντα σε μια Σχολή που προσελκύει και ξένους φοιτητές στα μαθήματα, μαθήματα Διαλεκτικής³⁷ και Μετάφρασης³⁸, ό,τι εφόδια χρειάζεται ένας καλός, μορφωμένος διπλωμάτης, για να τον κάνει «δυνατό στον λόγο»³⁹. Δείγμα της δικής του διαλεκτικής δεινότητας αναγνωρίζουμε, όταν αντιμετωπίζει τους ετεροδόξους με επιχειρηματολογία που αντλεί από κάθε τομέα επιστημών (από τη Νομική, την Ιατρική, την Ηθική Φιλοσοφία και κάθε χώρο Γνωσιολογίας)⁴⁰. Για τη σημασία που αποδίδει ο ίδιος στη μεταφραστική μέθοδο καταθέτει τις αρχές του, τόσο στον Πρόλογο της Μετάφρασης του Ευαγγελίου που σώθηκε στη σλαβική γλώσσα⁴¹, όσο και στα περιεχόμενα των βιβλίων του που δεν σώθηκαν⁴². Τα «διασκεύασε» (δηλαδή επιμελήθηκε την έκδοσή τους) ο αδελφός του Μεθόδιος, ο οποίος τα διαίρεσε σε 8 λόγους, και εκεί «θα δείτε τη δύναμη του λόγου [τη δοσμένη] από τη Θεία Χάρη, σαν μια φλόγα που καίει και τους αντιπάλους»⁴³.

Ο *Πρόλογος* στη μετάφραση του Ευαγγελίου είναι ένα κείμενο «μανιφέστο» για την τεχνική της μετάφρασης που ασφαλώς διδασκόταν στον «χορό» των μαθητών-συνεργατών του. Και μόνο αυτές οι λίγες προτάσεις και κρίσεις που μας σώθηκαν⁴⁴ θα μπορούσαν να κατατάξουν τον Κωνσταντίνο ανάμεσα στους σπουδαίους θεωρητικούς της μετάφρασης. Τέτοιου

37 Ό,τι δηλαδή σπούδασε ο ίδιος κοντά στον Φώτιο και τον Λέοντα. Βλ. Βίος, σ. 51 (κεφ. 4): «... τη Διαλεκτική και όλα τα φιλοσοφικά μαθήματα...».

38 Είναι γεγονός ότι η αφήγηση του «Βίου» τοποθετεί τη μεταφραστική ενασχόληση του Κωνσταντίνου αμέσως μετά την εγκατάστασή του σε χώρο συνδεδεμένο με τον ναό των Αγίων Αποστόλων. Η απομόνωση «μαζί με τους άλλους συνεργάτες» [Βίος, σ. 80 (κεφ. 14) και Βίος, Σημειώσεις, σ. 137, σημ. 17] δεν σημαίνει μοναστική απομόνωση, σημαίνει συλλογική εργασία με την εποπτεία κάποιου ειδήμονος που «τότε συνέθετε τα γράμματα και άρχισε να γράφει τον ευαγγελικό λόγο» (ό.π., σ. 81). Οπωσδήποτε η φράση «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος...» δεν είναι πρωτότυπος, αποκαλυπτικός γραπτός λόγος του Κωνσταντίνου. Ασφαλώς είναι μεταφραστικός λόγος του Ευαγγελίου του Ιωάννη, το πρώτο δείγμα μετάφρασης σε σύντομο χρονικό διάστημα παραγωγής (Βίος, Σημειώσεις, σ. 139, σημ. 20), που προσφέρει στον αυτοκράτορα το «συνεργείο μετάφρασης» με την εποπτεία του Κωνσταντίνου στην Κωνσταντινούπολη και όχι σε εργαστήρια Μονών της Βιθυνίας, όπως υποθέτουν οι Α. C. Lvon και Αντ.-Αιμ. Ταχιάος (βλ. Αντ.-Αιμ. Ταχιάος, Προβλήματα και προοπτικές στην έρευνα, σ. 154 και σημ. 43, 44· πρβλ. του ίδιου, Βίος, Σημειώσεις, σ. 139, σημ. 19).

39 Πρβλ. Βίος, σ. 66 (κεφ. 10): «Όσοι από εσάς λοιπόν είναι δυνατοί στον λόγο, ενώ θα συζητάμε εμείς, αν μεν με καταλαβαίνουν, να λένε ότι έτσι είναι, και εκείνοι πάλι που δεν καταλαβαίνουν, να ρωτούν, και εμείς θα τους απαντούμε», με απόλυτη έκφραση διαλεκτικής λογικής.

40 Ό.π., σ. 66 (κεφ. 10). Βλ. και Βίος, Σημειώσεις, σ. 122, σημ. 4.

41 Ό.π., σ. 140, σημ. 21.

42 Βίος, σ. 73 (κεφ. 10): «Όσοι όμως θελήσετε να αναζητήσετε ολόκληρες τις συζητήσεις αυτών των Αγίων, θα τις βρείτε στα βιβλία του, τα οποία διασκεύασε ο διδάσκαλός μας και Αρχιεπίσκοπος Μεθόδιος, ο αδελφός του Κωνσταντίνου του Φιλοσόφου, ο οποίος τα διαίρεσε σε οκτώ Λόγους».

43 Αυτόθι.

44 Το απόσπασμα δημοσιεύτηκε από τον Α. Vaillant, *Textes vieux-slaves, première partie: Textes et Glossaire*, Paris 1969, σ. 63-64 και *Deuxième partie: Traductions et notes*, σ. 52-54. Ελληνική μετάφραση Αντ.-Αιμ. Ταχιάου, Βίος, Σημειώσεις, σ. 140, σημ. 21.

είδους κείμενα που κατά τον H. Hunger⁴⁵ εμφανίζουν «πλήθος γραμματικών εναλλαγών στην επιλογή των λέξεων και στη σύνταξη ήταν απόρροια της άρτιας εκπαίδευσης. Τη φορμαλιστική αυτή ουμανιστική κατάρτιση την αξίωναν <οι διδάσκαλοι> και από τους Βυζαντινούς διπλωμάτες»⁴⁶.

Διπλωμάτες φαίνεται ότι κατάρτιζε στο «Ανώτατο Σχολείο» του ο Κωνσταντίνος ο Φιλόσοφος και φαίνεται ότι την ίδια οργάνωση διδακτικής της μεταφραστικής μεθόδου εφαρμόζε και στις αποστολές του στη Μοραβία και μετά στην Παννονία⁴⁷, όπου το κήρυγμα των αδελφών στα πλήθη υποχωρεί σε σημασία μπροστά στην οργάνωση στις χώρες αυτές ειδικών «σχολείων», με συστηματική μεταφορά εκπαίδευσης στον ερμηνευτικό λόγο, ασκώντας τους «νέους διδασκάλους-μεταφραστές» που θα διέδιδαν το νόημα της διδαχής τους στο πλήθος, για κείμενα που οι μεταφράσεις τους πραγματοποιήθηκαν αρχικά στην Κωνσταντινούπολη.

Το μεταφραστικό έργο, για να συντελεστεί, χρειάζεται χρόνο, μόχθο και ειδικά βιβλία που θα υπήρχαν σ' ένα καλά οργανωμένο Τμήμα Εργαστηρίου ή Σχολής που κατάρτιζε τους μελλοντικούς μεταφραστές με εφόδια που θα τους επέτρεπαν να μετακενώσουν τον βυζαντινό στον «ξένο» πολιτισμό. Αυτό ήταν το όραμα του Κωνσταντίνου Φιλοσόφου και η προσπάθειά του στο βάθος της πολιτικής επιλογής του Βυζαντίου· να επιβάλει το δικαίωμα του Σλαβόφωνου κόσμου να εκφράζεται ελεύθερα στη γλώσσα του, χωρίς τις δεσμεύσεις της «τριγλωσσίας»⁴⁸ και τους φραγμούς των ιερών γλωσσών. Γι' αυτόν τον στόχο, τόσο η Κωνσταντινούπολη, όσο και η Ρώμη βοηθούσαν τον ίδιο για την επιτέλεση του σκοπού του. Κι αυτό το πέτυχε μέσα από δύσκολες περιπέτειες, σ' ένα ρευστό ιστορικό περιβάλλον. Αυτή, άλλωστε, είναι η τέλεια διδασκαλία στην ιστορία των πολιτισμών της ανθρωπότητας· η ανθρωπιστική μετακένωση της παιδείας, παραμερίζοντας κάθε εμπόδιο που γνώριζε ότι ορθώνει η βαρβαρότητα, η έλλειψη δηλαδή γραμματικοσυντακτικής και λεκτικής παιδείας και όχι η νοοτροπία και ο πολιτισμός του «άλλου».

45 Βλ. H. Hunger, Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών, τόμ. Β' (κεφ. 6, Φιλολογία, μτφρ. Γ. Χ. Μακρή), Αθήνα 1992, σ. 375.

46 Αυτόθι.

47 Εννοείται ότι στις χώρες αυτές υπήρχε κάποιο σύστημα στοιχειώδους εκπαίδευσης, βλ. Βίος, Σημειώσεις, σ. 148, σημ. 18.

48 Για το δόγμα της τριγλωσσίας, βλ. Γιάννας Μαλιγκούδη, Η παρουσία του Μεσαίωνα στην Κεντρική Ευρώπη, σ. 16 και σημ. 39, 40. Πρβλ. Βίος, Σημειώσεις, σ. 150, σημ. 6.

THE TRANSLATION "LABORATORY" OF THE PHILOSOPHER CONSTANTINE" IN THE CHURCH
OF THE HOLY APOSTLES IN CONSTANTINOPLE

SUMMARY

The translation work of Constantine Cyril the Philosopher and his brother Methodius is amazing in quantity and quality and adds to the suspicion that this work could not possibly be done en route but through a permanent organisation of a special translation center with partners initiated into the secrets of the creation of this great work. This paper aims to clarify some points of interest and seeks solutions for the area in which such a great project was organised.

